

५.१	प्रस्तावना	५.४	सरकारी कंपनी
५.१.१	अर्थ	५.४.१	वैशिष्ट्ये
५.१.२	व्याख्या	५.४.२	गुण
५.२	विभागीय आस्थापना	५.४.३	दोष
५.२.१	वैशिष्ट्ये	५.५	बहुराष्ट्रीय कंपनी
५.२.२	गुण	५.५.१	वैशिष्ट्ये
५.२.३	दोष	५.५.२	गुण
५.३	वैधानिक महामंडळ	५.५.३	दोष
५.३.१	वैशिष्ट्ये	● फरक	
५.३.२	गुण	● सारांश	
५.३.३	दोष	● स्वाध्याय	

स्थळ	- कनिष्ठ विद्यालयाचे आवार
वेळ	- सकाळी ११ वाजता (शहरातील प्रसिद्ध कनिष्ठ विद्यालयाच्या आवारा मध्ये नूतन, सुहास, किरण आणि स्नेहल या चार मित्रांमधील संभाषण)
नूतन	- नमस्कार मित्रांनो !
स्नेहल सुहास किरण	- नमस्कार, नूतन
नूतन	- मित्रांनो माझ्या बहिणीला भारतात सर्वात जास्त कर्मचारी असलेल्या 'भारतीय रेल्वे' मध्ये नोकरी मिळाली.
किरण	- अरे व्वा ! खूप छान बातमी आहे. ती रेल्वेची परीक्षा उत्तीर्ण झाली आहे का ?
नूतन	- हो, ती परीक्षा उत्तीर्ण झाली आहे.
स्नेहल	- अरे ! माझ्या वडिलांना त्यांच्या कंपनीमध्ये बढती मिळाली.
सुहास	- तुझे वडील कोठे काम करतात ?
स्नेहल	- माझे वडील 'एअर इंडिया' मध्ये काम करतात.
सुहास	- अरे ! काय योगायोग आहे. सर्वांकडून छान बातम्या मिळत आहेत. (दरम्यान सुहासला आपल्या भ्रमणध्वनीवर संदेश प्राप्त होतो.) काय बातमी आहे !! (स्वतःशी पुटपुटत)

नूतन	- काय झाले सुहास? तू खूप आनंदी दिसतोस.
सुहास	- माझ्या भावाला बहुराष्ट्रीय कंपनीमध्ये वरिष्ठ वित्त व्यवस्थापक म्हणून नोकरी मिळाली. (सुहासच्या भावासाठी सर्वजण टाळ्या वाजवतात)
किरण	- मित्रांनो माझी आई BHEL मध्ये नोकरी करते.
सुहास	- (पुटपुटत) BHEL म्हणजे काय?
किरण	- अरे सुहास, BHEL म्हणजे भारत हेवी इलेक्ट्रीकल्स लिमिटेड, ही एक सरकारी कंपनी आहे. प्रिय विद्यार्थ्यांनो, वरील संभाषणातून तुम्हाला सार्वजनिक क्षेत्रातील विविध संघटनांची नावे, प्रकार माहिती झाले असतील. चला तर मग आपण सार्वजनिक क्षेत्रातील विविध संघटनांचा अभ्यास करूया.

५.१ प्रस्तावना :

भारतात खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांचे सहअस्तित्व आहे. खाजगी क्षेत्रातील व्यवसाय संघटनांची मालकी व व्यवस्थापन हे एका व्यक्तीकडे किंवा व्यक्तीसमूहाकडे असते, तर सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यवसाय संघटनांची मालकी ही सरकारकडे असते.

खाजगी क्षेत्रातील संघटनांचा हेतू जास्तीत जास्त नफा मिळवणे हा असतो तर सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांचा हेतू प्रामुख्याने ग्राहकांना विश्वसनीय सेवा प्रदान करणे हा असतो.

स्वातंत्र्यप्राप्तीपूर्वी सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम काही विशिष्ट क्षेत्रातच होते. जसे टपाल सेवा, तारायंत्र, हवाई वाहतूक, रेल्वे इ. स्वातंत्र्यानंतर सार्वजनिक क्षेत्राचा 'औद्योगिक धोरण १९५६' चा भाग म्हणून समावेश झाला.

५.१.१ अर्थ :

ज्या संस्थांची मालकी, वित्तपुरवठा, व्यवस्थापन आणि नियंत्रण हे सरकारचे किंवा सरकारी समूहाचे असते त्या संस्थांना सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था असे म्हणतात.

उदा. HPCL -Hindustan Petroleum Corporation Limited

BPCL - Bharat Petroleum Corporation Limited.

५.१.२ व्याख्या :

१) ब्रिटानिका शब्दकोशानुसार -

“सार्वजनिक संस्था म्हणजे अशा संघटना की, ज्या केंद्र, राज्य किंवा स्थानिक सरकारच्या मालकीच्या असतात व ज्या जनतेला वस्तू किंवा सेवा रास्त किंमतीला पुरवितात व ज्यांचे कार्य कमी अधिक प्रमाणात स्वयंचलित पद्धतीने चालते”.

२) प्रा. हॅन्सन यांच्या मते -

“सार्वजनिक क्षेत्र हे सरकारची मालकी असणाऱ्या औद्योगिक, शेती, वित्त आणि वाणिज्य क्षेत्रातील कार्य करणाऱ्या संस्था होय.”

- सार्वजनिक क्षेत्रातील संघटनांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे.

- १) विभागीय आस्थापना
- २) वैधानिक महामंडळ
- ३) सरकारी कंपनी

५.२ विभागीय आस्थापना (Departmental Organisation) :

ज्या आस्थापनाची मालकी, व्यवस्थापन, नियंत्रण आणि वित्तपुरवठा सरकारद्वारे केला जातो त्यास विभागीय आस्थापना असे म्हणतात.

हा सार्वजनिक क्षेत्रातील संघटनेचा सर्वात जुना प्रकार आहे. सरकारचा एक अविभाज्य भाग म्हणून विभागीय आस्थापना सर्व कार्ये पार पाडतात.

खाते प्रमुख हा त्या खात्याचा मंत्री असतो. सर्व विभागीय आस्थापनांचे कार्य शासकीय अधिकाऱ्यांच्या द्वारे केले जाते. सर्व कर्मचाऱ्यांना सरकारी कर्मचारी असे संबोधले जाते.

टपाल खाते, रेल्वे खाते, संरक्षण खाते, उद्योग, आकाशवाणी, सार्वजनिक उपयोगिता सेवा इ. विभागीय आस्थापनांची उदाहरणे आहेत.

५.२.१ विभागीय आस्थापनांची वैशिष्ट्ये :

१) सरकारद्वारे व्यवस्थापित :

विभागीय आस्थापनांचे व्यवस्थापन सरकारच्या संबंधित खात्याद्वारे केले जाते. संबंधित खात्याचे मंत्री विभागीय आस्थापनेच्या कामकाजासंबंधी संसदेला जबाबदार असतात.

२) अधिकार प्रदान :

आस्थापनाच्या प्रत्येक विभागात वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून कनिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे म्हणजेच अधोगामी अधिकार प्रदान केले जातात.

३) शासनाकडून वित्तपुरवठा :

वार्षिक अंदाजपत्रकात तरतूद करून विभागीय आस्थापनाला विधिमंडळाद्वारे वित्त पुरवठा केला जातो आणि त्यांचा सर्व महसूल हा थेट सरकारच्या तिजोरीत जमा केला जातो.

४) सरकारी संचालन :

अंदाजपत्रकीय कामे, हिशोबनीसाची कामे, लेखापरीक्षण इ.विविध कामे इतर सरकारी विभागांप्रमाणे केली जातात.

५) स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व नाही :

विभागीय आस्थापनेला सरकारपासून स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व नसते. संबंधित खात्या अंतर्गत त्यांचे कामकाज केले जाते.

६) शासकीय कर्मचारी :

विभागीय आस्थापना या सरकारचा अविभाज्य भाग असल्यामुळे सदर आस्थापनाच्या कर्मचारी वर्गाला इतर नागरी सेवा कर्मचाऱ्यांप्रमाणे सर्व बाबींसाठी समकक्ष समजण्यात येते.

५.२.२ विभागीय आस्थापनाचे गुण :

१) प्रत्यक्ष नियंत्रण :

विभागीय आस्थापनामध्ये उपक्रमांवर प्रत्यक्ष आणि संपूर्ण नियंत्रण सरकारचे असते.

२) सरकारकडे थेट महसूल :

विभागीय आस्थापनांचा महसूल सरकारी तिजोरीत थेट जमा केला जातो.

३) खर्च कमी :

विभागीय आस्थापनांचा कारभार सरकारद्वारे चालविला जात असल्यामुळे प्रशासकीय खर्च कमी येतो.

४) निधीचा योग्य वापर :

कठोर सरकारी नियंत्रण आणि देखरेख असल्यामुळे विभागीय आस्थापनांमध्ये निधीचा गैरवापर होण्याची शक्यता अत्यंत कमी असते

५) पात्रताधारक कर्मचारी :

पात्रताधारक कर्मचाऱ्यांमार्फत विभागीय आस्थापनाचे व्यवस्थापन आणि देखरेख केली जाते.

६) गुप्तता राखली जाते :

धोरणात्मक बाबींवर विभागीय आस्थापना जास्तीत जास्त गोपनीयता बाळगतात आणि अत्यावश्यक वस्तू व सेवांची काळजी घेतात.

५.२.३ विभागीय आस्थापनाचे दोष :

१) कार्यवाहीमध्ये विलंब :

विभागीय आस्थापना सरकारकडून नियंत्रीत केल्या जातात. तेथे अधिकारांचे नेहमीच केंद्रीकरण असते म्हणून अधिकारांच्या अत्याधिक केंद्रीकरणामुळे कार्यवाहीमध्ये विलंब होतो.

२) लालफितशाही आणि नोकरशाही :

विभागीय आस्थापनांना नेहमीच लालफितशाही आणि नोकरशाही या समस्या असतात त्यामुळे विश्वासाहतेवर परिणाम होतो.

३) कमी पुढाकार :

विभागीय आस्थापनाच्या कार्यपद्धतीवर आणि धोरणांवर संसदेत नेहमी टीका होत असल्याने पुढाकार आणि कौशल्य यांना वाव नसतो.

४) लवचीकतेचा अभाव :

सरकारच्या जास्त नियंत्रणामुळे आणि देखरेखीमुळे विभागीय आस्थापनाच्या कार्यपद्धतीत नेहमी लवचीकतेचा अभाव दिसून येतो.

५) निर्णय घेण्यास विलंब :

प्रत्येक गोष्टीबाबत निर्णय घेण्यासाठी मंत्र्यांची किंवा सर्वोच्च अधिकाऱ्यांच्या मंजूरीची आवश्यकता असते. कनिष्ठ स्तरावरील अधिकारी कोणतेही निर्णय घेऊ शकत नाही.

६) व्यावसायिकतेचा अभाव :

व्यावसायिकतेचा अभाव, सार्वजनिक टीकेची भीती, अधिकाऱ्यांच्या आणि कर्मचाऱ्यांच्या वारंवार होणाऱ्या बदल्या आस्थापनांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम करतात.

कृती :

- ☐ तुमच्या परिसरातील आकाशवाणी (AIR) केंद्राला भेट द्या आणि सविस्तर माहिती मिळवा.
- ☐ भारतीय रेल्वे खानपान पर्यटन निगम (IRCTC) च्या कार्यालयातून माहिती संकलीत करा.
- ☐ विभागीय आस्थापनांची अधिक उदाहरणे शोधा.

५.३ वैधानिक महामंडळ (Statutory Corporation) :

“वैधानिक महामंडळ ही स्वायत्त संस्था असून जी संसदेत किंवा विधी मंडळात स्वतंत्र कायदा करून हक्क, कार्ये आणि कर्तव्ये स्पष्ट करून स्थापन झालेली असते. भांडवल हे राज्य व केंद्र सरकारने अधिग्रहण केलेले असते”.

उदा. – भारतीय रिझर्व्ह बँक(RBI), भारतीय आयुर्विमा महामंडळ (LIC) इ.

५.३.१ वैधानिक महामंडळाची वैशिष्ट्ये :

१) सामुदायिक संघटना :

वैधानिक महामंडळ कायद्याने निर्माण केलेली कृत्रिम व्यक्ती आहे जिला स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व असते. सरकारने नेमून दिलेल्या संचालक मंडळाद्वारे यांचे व्यवस्थापन केले जाते. या महामंडळांना स्वतःच्या नावाने करार करता येतात आणि एक निश्चित व्यवसाय चालविता येतो.

२) विधिमंडळास उत्तरदायी :

वैधानिक महामंडळ हे त्यांची निर्मिती केलेल्या संसदेला किंवा विधिमंडळाला उत्तरदायी असतात. या महामंडळाच्या कामकाजात हस्तक्षेप करण्याचा संसदेला कोणताही अधिकार नाही. संसद फक्त योजना आणि महामंडळाच्या एकूण कामगिरीवर चर्चा करू शकतात.

३) स्वतःची कर्मचारी प्रणाली :

वैधानिक महामंडळाची मालकी आणि व्यवस्थापन सरकारचे असले तरी कर्मचारी हे सरकारी कर्मचारी नसतात. विविध महामंडळातील कर्मचाऱ्यांना समान किंवा एकसारखे वेतन आणि लाभ सरकारकडून दिले जातात. त्यांची भरती, वेतन आणि व्यवस्था महामंडळाने ठरविलेल्या नियमानुसार केले जाते.

४) आर्थिक स्वायत्तता :

वैधानिक महामंडळ हे आर्थिक स्वायत्तता किंवा स्वातंत्र्याचा लाभ घेते. वैधानिक महामंडळ हे अंदाजपत्रक, हिशोब, वित्त नियंत्रणाच्या अधीन नाही. सरकारची पूर्व परवानगी मिळाल्यावर हे महामंडळ देशातून किंवा देशाबाहेरून निधी उभा करू शकते.

५) राजकीय हस्तक्षेप नाही :

विशिष्ट कायदा आणि नियमांचे पालन करून वैधानिक महामंडळ अस्तित्वात येत असल्याने प्रशासनात, कामकाजात कोणताही राजकीय हस्तक्षेप नसतो. सर्व वैधानिक महामंडळे राजकीय हस्तक्षेपापासून मुक्त असतात.

५.३.२ वैधानिक महामंडळाचे गुण :

१) पुढाकार आणि लवचीकता :

वैधानिक महामंडळाचे व्यवस्थापन आणि कार्ये स्वतंत्रपणे सरकारी हस्तक्षेपाशिवाय स्वतः पुढाकार घेऊन आणि लवचीकतेने केली जातात.

२) प्रशासकीय स्वायत्तता :

वैधानिक महामंडळे व्यवस्थापन आणि व्यवहार स्वतंत्रपणे आणि लवचीकतेने करण्यास समर्थ असतात.

३) त्वरित निर्णय :

वैधानिक महामंडळे लालफितीपासून काही प्रमाणात मुक्त असतात. कागदोपत्री काम, कमी औपचारिकता निर्णय घेण्यापूर्वी पूर्ण केल्या जातात.

४) कार्यक्षम कर्मचारी :

कर्मचाऱ्यांचे वेतन आणि भरती संबंधी वैधानिक महामंडळाचे स्वतःचे नियम आणि कायदे असतात. कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता टिकवून ठेवण्यासाठी ते चांगल्या सुविधा आणि आकर्षक सेवाशर्ती प्रदान करतात.

५) व्यावसायिक व्यवस्थापन :

वैधानिक महामंडळे कुशल, तज्ज्ञ, व्यावसायिक अधिकारी व कर्मचाऱ्यांची, सरकारद्वारे नामनिर्देशीत व्यक्तींची, प्रतिनिधीची संचालक मंडळामध्ये नेमणूक करतात.

६) सोपी भांडवल उभारणी :

वैधानिक महामंडळाची मालकी सरकारकडे असते, ते कमी व्याज दराने तरत्या बंधपत्राद्वारे (floating bonds) आवश्यक असणारे भांडवल उभे करू शकतात. बंधपत्रे सुरक्षित असल्यामुळे अशाप्रकारची बंधपत्रे घेण्यासाठी गुंतवणूकदार स्वेच्छेने तयार असतात.

५.३.३ वैधानिक महामंडळाचे दोष :

१) कागदोपत्री स्वायत्तता :

वैधानिक महामंडळाची स्वायत्तता आणि लवचीकता फक्त नावापुरतीच आहे. व्यावहारिकदृष्ट्या मंत्री, सरकारी अधिकारी व राजकीय पक्ष वारंवार महामंडळाच्या कामकाजात हस्तक्षेप करतात.

२) पुढाकाराचा अभाव :

वैधानिक महामंडळांना कोणत्याही स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत नाही आणि नफा कमविण्याच्या हेतूने कोणतेही कामकाज करावे लागत नाही. त्यामुळे कर्मचारी नफा वाढविण्यासाठी आणि तोटा कमी करण्यासाठी पुढाकार घेत नाहीत. वैधानिक महामंडळांची नुकसान भरपाई सरकारकडून केली जाते.

३) गुंतागुंतीची संरचना :

वैधानिक महामंडळाची उद्दिष्टे आणि अधिकार कायद्याद्वारे निश्चित केले जातात आणि ते सुधारित तरतुदीनुसार दुरुस्त केले जातात. अधिनियमात सुधारणा करणे हे वेळखाऊ व अत्यंत क्लिष्ट असते.

४) लाभावरून संघर्ष :

वैधानिक महामंडळांचे व्यवस्थापन आणि कामकाज करण्यासाठी संचालक मंडळाची नेमणूक केली जाते. एकापेक्षा जास्त संचालक असल्याने त्यांच्यामध्ये लाभावरून संघर्ष होण्याची शक्यता असते. या कारणाने सुलभ कामकाजात अडथळा येतो.

५) अयोग्य व्यवहार :

प्रशासकीय मंडळ अयोग्य व्यवहारामध्ये अडकलेले असण्याची शक्यता असते. वैधानिक महामंडळातील प्रशासकीय मंडळ स्वतःची अकार्यक्षमता भरून काढण्यासाठी वस्तूंच्या अनावश्यक जास्त किमती आकारून अयोग्य व्यवहार करतात.

कृती :

- ☐ भारतीय रिझर्व्ह बँकेचे (RBI) मुख्यालय मुंबईला भेट द्या.
- ☐ तुम्हाला माहिती असलेल्या चार वैधानिक महामंडळांची नावे लिहा.
- ☐ आयुर्विमा महामंडळा संदर्भात माहिती शोधा.

५.४ सरकारी कंपनी : (Government Company)

“सरकारी कंपनीची स्थापना कंपनी कायदा २०१३ नुसार होते. ज्या कंपनीच्या वसूल भाग भांडवलापैकी कमीत कमी ५१% भांडवल केंद्र सरकार किंवा कोणतेही राज्य सरकार किंवा अंशतः केंद्र आणि एक किंवा अनेक राज्य सरकारने मिळून गुंतविलेले असते. अशा कंपनीस सरकारी कंपनी असे म्हणतात”.

उदा : १) National Thermal Power Corporation (NTPC)

2) Bharat Heavy Electricals Limited (BHEL)

3) Hindustan Machine Tools (HMT)

सरकारी कंपनीचे भाग भारताच्या राष्ट्रपतींच्या किंवा राज्यपाल यांच्या नावाने खरेदी केले जातात.

महत्त्वाच्या संज्ञा :

१) वार्षिक अहवाल :

सरकारी कंपनीचा वार्षिक अहवाल, लेखापरीक्षण अहवाल संसदेसमोर किंवा कायदे मंडळापुढे परीक्षणासाठी ठेवला जातो. राज्यातील कंपनीच्या बाबतीत राज्यविधी मंडळासमोर अहवाल सादर केला जातो.

२) लेखा परीक्षकाची नियुक्ती :

सरकारी कंपनीच्या लेखापरीक्षकाची नियुक्ती ही ‘भारत सरकारचे नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षकां’च्या सल्ल्यानुसार केली जाते.

३) भाग अधिग्रहण :

सरकारी कंपनी पूर्णतः किंवा अंशतः सरकारच्या मालकीची असते. संपूर्ण सरकारी कंपनीमध्ये १००% भागभांडवल हे सरकारचे असते. अंशतः सरकारी मालकीच्या कंपनीमध्ये कमीत कमी ५१% भागभांडवल एक किंवा एकापेक्षा जास्त सरकारांचे मिळून असते. खाजगी संघटनासाठी गुंतवणूक ही ४९% पर्यंत मर्यादित असते.

४) व्यवस्थापन :

सरकारने आणि खाजगी गुंतवणूकदारांनी नामनिर्देशीत केलेल्या संचालक मंडळाच्या हातात सरकारी कंपनीचे व्यवस्थापन असते. या कंपन्यांमध्ये व्यावसायिक व्यवस्थापन असते व तेथे कुशल कर्मचारी नेमले जातात ज्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढते.

५.४.१ वैशिष्ट्ये :

१) कंपनी कायद्यानुसार नोंदणी :

सरकारी कंपनीची स्थापना ही कंपनी कायदा २०१३ नुसार होते. आणि इतर कंपनीसारख्या या कंपनीस कायद्यातील तरतुदी लागू होतात. केंद्र सरकारच्या निर्देशानुसार कंपनी कायद्यातील तरतुदी सरकारी कंपनीला लागू होत नाहीत किंवा काही दुरुस्त्यांसह लागू होतात.

२) स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व :

सरकारी कंपनीला सरकारपासून स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व आहे. सरकारी कंपनी स्वतःच्या नावाने करार करू शकते आणि दावा दाखल करू शकते.

३) जास्तीत जास्त सरकारचे संचालक :

अधिकतम भांडवल सरकारचे असल्यामुळे कंपनीच्या संचालक मंडळात जास्तीत जास्त संचालक संबंधीत सरकारकडून नियुक्त केले जातात.

४) स्वतःचे कर्मचारी :

प्रतिनियुक्तीवरील अधिकारी अथवा कर्मचारी सोडून इतर सर्व कर्मचारी आणि अधिकारी हे सरकारी कंपनीचे स्वतःचे असतात. या कर्मचाऱ्यांना नागरी सेवा नियम लागू होत नाहीत.

५) प्रक्रियात्मक नियंत्रणापासून मुक्त :

अंदाजपत्रक, लेखापरीक्षण आणि हिशोबतपासणी इ. कामे सरकारी उपक्रमांना लागू असतात. अशा कार्यापासून व नियंत्रणापासून सरकारी कंपनी मुक्त असते.

५.४.२ गुण :

१) सुलभ स्थापना :

सरकारच्या प्रशासकीय निर्णयाद्वारे कंपनी कायद्यानुसार सरकारी कंपनीची सहज स्थापना केली जाते.

२) अंतर्गत स्वायत्तता :

सरकारी कंपन्या प्रशासकीय तसेच आर्थिक स्वायत्ततेचा लाभ मिळवितात. ते त्यांचे व्यवहार स्वतंत्रपणे सांभाळू शकतात. तसेच त्यांचे दैनंदिन कामकाज राजकीय हस्तक्षेप, मंत्र्यांचे नियंत्रण यापासून मुक्त असते.

३) बदलातील सुलभता :

संसदेची मंजूरी न घेता सरकारी कंपनीची उद्दिष्ट्ये, अधिकार, घटनापत्रकात दुरुस्ती करून बदलता येतात.

४) शिस्त :

सरकारी कंपन्यांमध्ये कंपनीचे कामकाज कंपनी कायद्याच्या अंतर्गत होत असल्यामुळे व्यवस्थापन हे कार्यक्षम, कुशल आणि शिस्तशीर असते.

५) व्यावसायिक व्यवस्थापन :

सरकारी कंपनीची स्वतःची कर्मचारी विषयक धोरणे असल्यामुळे सरकारी कंपनी व्यावसायिक व्यवस्थापकांची नेमणूक करते.

६) सार्वजनिक उत्तरदायित्व :

सरकारी कंपनीच्या कामकाजासंबंधी संसदेत प्रश्न विचारता येत असल्याने त्यांचे सामाजिक उत्तरदायित्व अधिक असते.

५.४.३ दोष :

१) स्वायत्तता केवळ नावापुरती :

सरकारी कंपनीची स्वायत्तता केवळ नावापुरतीच कागदावर अस्तित्वात आहे. वास्तविक राजकारणी, मंत्री, सरकारी अधिकारी सरकारी कंपनीच्या दैनंदिन कामामध्ये वेळोवेळी हस्तक्षेप करतात.

२) प्रदर्शनाची भीती :

सरकारी कंपनीची वार्षिक हिशोबपत्रके संसदेत/विधीमंडळात परीक्षणासाठी ठेवली जातात. सरकारी कंपनीच्या कामकाजावर प्रसार माध्यमांकडून टीका केली जाते. त्यामुळे सरकारी कर्मचाऱ्यांचे मनोधैर्य खच्चीकरण होऊन व्यवस्थापनात नावीन्यपूर्ण कामकाज होत नाही.

३) तज्ञ प्रतिनिधींचा अभाव :

सरकारी विभागांकडून सरकारी कंपनीचे मुख्य कर्मचारी नियुक्त केले जातात. या प्रतिनिधींमध्ये अनुभव, वचनबद्धतेचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे कंपनीची कार्यक्षमता कमी होते.

४) व्यावसायिक दृष्टिकोनाचा अभाव :

मंडळ जेव्हा निर्णय घेतात तेव्हा व्यावसायिक दृष्टिकोनाचा अभाव दिसून येतो. या कंपनीच्या व्यवसायाच्या सामाजिक उद्दिष्टांशी एकनिष्ठ असतात.

कृती :

- ❑ NTPC- राष्ट्रीय ताप विद्युत निगम मर्यादित, MSRDC- महाराष्ट्र राज्य रस्ते विकास महामंडळ या सारख्या सरकारी कंपनीबद्दल माहिती मिळवा.

५.५ बहुराष्ट्रीय कंपनी (Multinational Company) :

“एकाच वेळी एकापेक्षा जास्त देशात कार्ये करणारी कंपनी ही बहुराष्ट्रीय कंपनी असते”. दुसऱ्या शब्दात “एकापेक्षा जास्त देशात व्यावसायिक कार्ये करणाऱ्या कंपनीस बहुराष्ट्रीय कंपनी म्हणतात”.

बहुराष्ट्रीय कंपनीने स्वतःच्या देशाव्यतिरिक्त कमीत कमी एका इतर देशात सोयीसुविधा आणि इतर मालमत्ता निर्माण केलेल्या असतात. अशा कंपनीची कार्यालये आणि कारखाने विविध देशात असतात. त्यांचे एक मध्यवर्ती कार्यालय असते जेथून ते जागतिक व्यवस्थापन करतात. लहान देशांच्या अंदाजपत्रकापेक्षा बहुराष्ट्रीय कंपनीचे अंदाजपत्रक मोठे असू शकते.

❑ बहुराष्ट्रीय कंपनीला आंतरराष्ट्रीय कंपनी म्हणूनदेखील संबोधले जाते.

उदा. बाटा इंडिया, इन्फोसिस आणि टाटा मोटर्स

Bata

बाटा इंडिया

Infosys

इन्फोसिस

TATA

टाटा मोटर्स

५.५.१ वैशिष्ट्ये :

१) प्रचंड मालमत्ता आणि उलाढाल :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या जागतिक स्तरावर कार्यरत असल्याने त्यांची भौतिक आणि आर्थिक मालमत्ता जास्त असते. त्यामुळे त्यांची विक्री वाढते. मालमत्ता आणि विक्रीच्या बाबतीत बहुतेक बहुराष्ट्रीय कंपन्या अनेक देशांच्या राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेपेक्षा मोठ्या आहेत.

२) आंतरराष्ट्रीय कार्ये :

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे अनेक देशांत उत्पादन आणि वितरण असते. यजमान देशातील शाखा, सहायक आणि संलग्न कंपन्यांच्या शाखाद्वारे कार्ये करतात.

३) केंद्रीय नियंत्रण :

नियंत्रणाची एकता हे बहुराष्ट्रीय कंपनीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. प्रगत देशातील मुख्य कार्यालयाद्वारे सर्व शाखांवर, उपशाखांवर नियंत्रण ठेवले जाते. कंपनी कारभाराच्या धोरणात्मक चौकटीत शाखांच्या व्यवस्थापनाचे कार्य केले जाते.

४) आर्थिक शक्ती :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या शक्तिशाली आर्थिक संस्था आहेत. यजमान देशातील कंपन्यांच्या विलीनीकरणाद्वारे ताबा मिळवून बहुराष्ट्रीय कंपन्या आर्थिकदृष्ट्या बलवान होतात.

५) प्रगत आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञान :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या उत्पादन आणि वितरणासाठी प्रगत आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करतात. त्यांचे भांडवल, प्रगत तंत्रज्ञान त्यांच्या उत्पादन व विपणनासाठी वापरतात.

६) व्यावसायिक व्यवस्थापन :

प्रचंड भांडवल, प्रगत तंत्रज्ञान आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार चालविण्यासाठी प्रशिक्षित व्यवस्थापक नेमले जातात.

५.५.२ गुण :

१) रोजगारनिर्मिती :

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी मोठ्या प्रमाणावर यजमान देशांमध्ये रोजगार निर्माण केला आहे. ज्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी आहे तेथे बहुराष्ट्रीय कंपन्या वरदान ठरल्या आहेत.

२) विदेशी भांडवलाचा प्रवाह :

विकसनशील देशांच्या जलद विकासासाठी बहुराष्ट्रीय कंपन्या आवश्यक विदेशी भांडवल आणतात. देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेच्या वाढीसाठी विदेशी भांडवल आवश्यक आहे.

३) संसाधनांचा योग्य वापर :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या त्यांच्या प्रगत तांत्रिक ज्ञानामुळे यजमान देशाच्या निष्क्रिय, भौतिक व मानवी संसाधनांचा योग्य वापर करतात. यामुळे यजमान देशांचे उत्पन्नाचे प्रमाण वाढते.

४) तांत्रिक विकास :

बहुराष्ट्रीय कंपन्यामुळे यजमान देशांचा तांत्रिक विकास होतो. प्रत्यक्षात एका देशातून दुसऱ्या देशात तांत्रिक विकासाचे पारदर्शक वहन या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांद्वारे होते. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे गरीब देशांनीदेखील तांत्रिक विकास केला आहे.

५) व्यवस्थापकीय विकास :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या आधुनिक व्यवस्थापनाची तंत्रे वापरतात. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमध्ये काम करणारे कर्मचारी मोठ्या प्रमाणात व्यवस्थापनात संशोधनाचे कार्य करतात. व्यवस्थापन सिद्धांत व नवनवीन पद्धती याद्वारे व्यवस्थापनात व्यावसायिकता आणण्यास मदत होते. यामुळे यजमान देशांमध्ये व्यवस्थापकीय विकास घडून येतो.

६) स्थानिक मक्तेदारी समाप्त :

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या स्थापनेमुळे यजमान देशांमध्ये स्पर्धा वाढली. त्यामुळे स्थानिक मक्तेदारांनी त्यांची उत्पादने दर्जेदार केली किंवा किंमती कमी केल्या. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी स्थानिक मक्तेदारी पद्धती समाप्त केली. वास्तविक बहुराष्ट्रीय कंपन्या देशांतर्गत कंपन्यांची कार्यक्षमता आणि गुणवत्ता सुधारण्यासाठी मदत करतात.

७) जीवनशैलीत सुधारणा :

उच्च गुणवत्तापूर्ण उत्पादने आणि सेवा देऊन बहुराष्ट्रीय कंपन्या यजमान देशातील लोकांचे जीवनमान सुधारण्यासाठी मदत करतात.

८) आंतरराष्ट्रीय बंधुता आणि संस्कृतीचा प्रसार :

बहुराष्ट्रीय कंपनीने विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थांचे एकत्रीकरण करून आंतरराष्ट्रीय बंधुता निर्माण केली आहे. तसेच यासाठी प्रोत्साहन देऊन जागतिक स्तरावर संस्कृतीचा प्रसार केला आहे. जागतिक शांतता आणि बंधुता प्रस्थापित करून समृद्धीचा मार्ग प्रशस्त केला आहे.

५.५.३ दोष :

१) देशांतर्गत उद्योगांसाठी धोका :

बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे भांडवल प्रचंड असते. यामुळे देशांतर्गत उद्योगांना त्याचा धोका निर्माण होतो. देशांतर्गत उद्योग अजूनही विकासाच्या मार्गावर आहेत त्यामुळे बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी केलेल्या आव्हानांना देशांतर्गत उद्योग तोंड देऊ शकत नाहीत. त्यामुळे बरेच देशांतर्गत उद्योग बंद पडतात. अशाप्रकारे यजमान देशाच्या आर्थिक वाढीस बहुराष्ट्रीय कंपन्यांमुळे हानी पोहोचते.

२) नफा प्रत्यावर्तन :

नफा प्रत्यावर्तन म्हणजे बहुराष्ट्रीय कंपन्या झालेला नफा आपल्या देशात पाठवितात. बहुराष्ट्रीय कंपन्या प्रचंड नफा

मिळवितात. नफ्यामुळे यजमान देशाच्या परकीय चलन साठ्यावर प्रतिकूल परिणाम होतो. याचा अर्थ यजमान देशाचे परकीय चलन मोठ्या प्रमाणावर देशाबाहेर जाते.

३) हस्तक्षेप :

सुरुवातीला बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी यजमान देशाच्या सरकारला अनेक मार्गाने मदत केली आणि त्यानंतर हळूहळू यजमान देशाच्या राजकीय बाबींमध्ये हस्तक्षेप करण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे यजमान देशाचे स्वातंत्र्य धोक्यात आले.

४) यजमान देशाच्या राष्ट्रीय हितसंबंधाची जपणूक नाही :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या फायदा असलेल्या क्षेत्रात गुंतवणूक करतात आणि यजमान देशाच्या राष्ट्रीय उद्दिष्टांची उपेक्षा करतात. मागासलेल्या भागाच्या विकासाची त्यांना काळजी नसते. यजमान देशाच्या दारिद्र्य आणि बेरोजगारी यांसारख्या दीर्घकालीन समस्यांचे निराकरण बहुराष्ट्रीय कंपन्या करीत नाही.

५) बलाढ्य शक्तीचा गैरवापर :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या प्रचंड भांडवल असलेल्या शक्तिशाली आर्थिक संस्था आहेत. भविष्यात मोठ्या प्रमाणात नफा मिळविण्याच्या आशेने सद्य परिस्थितीत त्या तोटा सहन करतात. यजमान देशातील प्रतिस्पर्ध्यांना संपविणे या वाईट हेतूने बहुराष्ट्रीय कंपनीने स्थानिक स्पर्धा संपवून मक्तेदारी निर्माण केली आहे.

६) नैसर्गिक संसाधनांचा गैरवापर :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या यजमान देशाच्या नैसर्गिक संसाधनांचा निष्काळजीपणे वापर करतात. त्यामुळे यजमान देशातील नवनिर्मितीचे नैसर्गिक स्रोत वेगाने कमी होत जातात. अशाप्रकारे बहुराष्ट्रीय कंपन्या यजमान देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये कायमचे नुकसान करतात.

७) संस्कृतीचा स्वार्थी प्रचार :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या त्यांच्या वस्तूंची विक्री करण्यासाठी परकीय संस्कृतीस प्रोत्साहन देतात. ते भारतातील लोकांना त्यांच्या स्वतःच्या संस्कृतीचा विसर पाडायला भाग पाडतात. उदा. रसायनयुक्त शीतपेय तयार करून लोकांच्या आरोग्याला बहुराष्ट्रीय कंपनीने धोका निर्माण केला आहे.

८) सामान्य लोकांचे शोषण :

बहुराष्ट्रीय कंपन्या मोठ्या व्यवसायांबरोबर हात मिळवणी करून स्वतः शक्तिशाली मक्तेदार म्हणून उभ्या राहतात. यामुळे आर्थिक शक्ती केवळ काही मोजक्याच लोकांच्या हाती केंद्रीत होते, जो त्यांना त्यांचा जन्मसिद्ध हक्क वाटतो व त्या गरीब कामगार वर्गाच्या शोषणातून स्वतःला श्रीमंत करतात.

कृती :

- ☐ तुमच्या सभोवतालच्या परिसरातील कंपनीला भेट देऊन ती कंपनी बहुराष्ट्रीय कंपनी आहे की नाही ते शोधा.
- ☐ जागतिक कार्ये करणाऱ्या भारतीय बहुराष्ट्रीय कंपन्या शोधा.
- ☐ बहुराष्ट्रीय कंपनीची उत्पादने किंवा बहुराष्ट्रीय कंपनीकडून दिल्या जाणाऱ्या सेवांचा अभ्यास करा.

फरक :

१) खाजगी क्षेत्रातील संघटना आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील संघटना.

अ.क्र.	फरकाचे मुद्दे	खाजगी क्षेत्रातील संघटना	सार्वजनिक क्षेत्रातील संघटना
१.	अर्थ	ज्या संघटनेचे व्यवस्थापन, नियंत्रण व अर्थपुरवठा व्यक्ती किंवा व्यक्ती समूहाकडे असतो त्यास खाजगी क्षेत्रातील संघटना असे म्हणतात.	ज्या संघटनेचे व्यवस्थापन, नियंत्रण व अर्थपुरवठा केंद्र किंवा एकापेक्षा जास्त राज्य सरकारकडे असतो त्यास सार्वजनिक क्षेत्रातील संघटना असे म्हणतात.
२.	घटक	खाजगी क्षेत्रातील संघटनेत व्यक्तिगत व्यापार, भागीदारी संस्था, अविभक्त हिंदू कुटुंब व्यवसाय, कंपनी, सहकारी संस्था इ. चा समावेश होतो.	सार्वजनिक क्षेत्रातील संघटनेत विभागीय आस्थापना, वैधानिक महामंडळ, सरकारी कंपनी. इ. चा समावेश होतो.
३.	मुख्य हेतू	नफा मिळवणे हा खाजगी क्षेत्राचा मुख्य हेतू असतो.	समाजाला आवश्यक सेवा पुरविणे हा सार्वजनिक क्षेत्राचा मुख्य हेतू असतो.
४.	व्यवस्थापन	मालकांकडे किंवा त्यांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींकडे खाजगी क्षेत्राचे व्यवस्थापन असते.	सरकारी अधिकाऱ्यांकडे किंवा संचालक मंडळाकडे सार्वजनिक संस्थांचे व्यवस्थापन असते.
५.	संस्थेचे आकारमान	खाजगी क्षेत्रातील संघटना कोणत्याही आकारमानाच्या असतात. उदा. व्यक्तिगत व्यापार लहान प्रमाणावर कार्ये करतात तर संयुक्त भांडवली संस्था मोठ्या प्रमाणावर कार्ये करतात.	सार्वजनिक क्षेत्रातील संघटनांचे आकारमान मोठे असते आणि कार्ये मोठ्या प्रमाणावर केली जातात.
६.	भांडवल पुरवठादार	मालक व खाजगी व्यक्तींनी स्वतःजवळची साधनसामुग्री भांडवल म्हणून गुंतविलेली असते. प्रसंगी वित्तीय संस्थाकडून भांडवल उभारतात.	सार्वजनिक क्षेत्रात बहुतांश भांडवल सरकारचे असते.
७.	व्यवसाय कार्यक्षेत्र	खाजगी क्षेत्राचे कार्यक्षेत्र औद्योगिक आणि व्यावसायिक क्षेत्रात दिसून येते.	सार्वजनिक क्षेत्राचे कार्यक्षेत्र सामान्यपणे उपयुक्त सेवा जसे रेल्वे, टपाल, औद्योगिक तसेच व्यावसायिक क्षेत्रात दिसून येते.

८.	निर्णयक्षमता	खाजगी क्षेत्रात निर्णय त्वरित घेतले जातात. कारण खाजगी क्षेत्रात खूप कमी व्यक्ती, अधिकारी निर्णय प्रक्रियेत सहभागी असतात.	सार्वजनिक क्षेत्रात निर्णय प्रक्रिया नोकरशाही अडथळ्यांमुळे गुंतागुतीची असते. निर्णय विलंबाने घेतले जातात.
९.	कार्यक्षमता	खाजगी क्षेत्रातील संघटना व्यावसायिक दृष्टीकोनातून चालविल्या जात असल्याने अधिक कार्यक्षम असतात.	सार्वजनिक क्षेत्रात स्पर्धात्मकतेचा अभाव असल्यामुळे कार्यक्षमता कमी असते.

२) विभागीय आस्थापना आणि वैधानिक महामंडळे

अ.क्र.	परकाचे मुद्दे	विभागीय आस्थापना	वैधानिक महामंडळे
१.	अर्थ	ज्या आस्थापनाची मालकी, व्यवस्थापन आणि वित्त पुरवठा सरकारद्वारे केला जातो त्यास विभागीय आस्थापना असे म्हणतात.	ज्या मंडळाची स्थापना संसदेत किंवा विधी मंडळात स्वतंत्र कायदा करून केली जाते त्यास वैधानिक मंडळ असे म्हणतात.
२.	भांडवल	विभागीय आस्थापनांसाठी सरकारच्या वार्षिक अंदाजपत्रकात तरतूद करून भांडवल उभारणी केली जाते.	वैधानिक महामंडळाला स्थापनेच्या वेळी सरकारकडून भांडवल पुरवठा केला जातो जास्तीचे भांडवल सरकारकडून गरजेनुसार उभे केले जाते.
३.	व्यवस्थापन	संबंधीत खात्याच्या मंत्र्यांकडून विभागीय आस्थापनांचे व्यवस्थापन केले जाते.	सरकारने नामनिर्देशीत केलेल्या संचालक मंडळाकडून वैधानिक महामंडळाचे व्यवस्थापन केले जाते.
४.	नियंत्रण	संबंधीत खात्याचे मंत्री विभागीय आस्थापनावर नियंत्रण ठेवतात.	संसदेने किंवा विधी मंडळाने संमत केलेल्या कायद्याद्वारे वैधानिक महामंडळावर नियंत्रण ठेवले जाते.
५.	स्वायत्तता	विभागीय आस्थापनांना निर्णय क्षमतेत स्वायत्तता नसते.	वैधानिक महामंडळांना निर्णय क्षमतेत स्वायत्तता असते.
६.	कायदेशीर अस्तित्व	विभागीय आस्थापनांना सरकारपासून वेगळे कायदेशीर अस्तित्व नसते.	वैधानिक महामंडळांना सरकारपासून वेगळे कायदेशीर अस्तित्व असते.
७.	स्थापना	संबंधीत खात्याचे मंत्री विभागीय आस्थापनांची स्थापना करतात.	वैधानिक महामंडळांची स्थापना संसदेत किंवा विधीमंडळात स्वतंत्र कायदा संमत करून केली जाते.

८.	कर्ज घेण्याची क्षमता	विभागीय आस्थापना जनतेकडून कर्जे उभारू शकत नाहीत.	वैधानिक महामंडळे जनतेला बंधपत्राची विक्री करून कर्जाऊ भांडवल उभारतात.
९.	कर्मचारी	विभागीय आस्थापनात काम करणारे कर्मचारी शासकीय कर्मचारी असतात. नागरी सेवा नियमाप्रमाणे त्यांचे कामकाज चालते.	वैधानिक महामंडळाचे कर्मचारी स्वतंत्रपणे नियुक्त केले जातात. करारानुसार, सेवानियमानुसार काम चालते.

३) वैधानिक महामंडळ आणि सरकारी कंपनी

अ.क्र.	फरकाचे मुद्दे	वैधानिक महामंडळ	सरकारी कंपनी
१.	अर्थ	ज्या मंडळाची स्थापना संसदेत किंवा विधीमंडळात स्वतंत्र विशेष कायदा संमत करून केली जाते त्यास वैधानिक महामंडळ असे म्हणतात.	ज्या कंपनीच्या वसूल भाग भांडवलापैकी कमीत कमी ५१% भांडवल केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकार किंवा दोघांनी मिळून गुंतविलेले आहे अशा कंपनीस सरकारी कंपनी असे म्हणतात.
२.	भांडवल	वैधानिक महामंडळाला स्थापनेच्या वेळी सरकारकडून भांडवल पुरवठा केला जातो. जास्तीचे भांडवल गरजेनुसार सरकारकडून पुरविले जाते.	केंद्र सरकार, राज्य सरकार, सर्वसामान्य जनता आणि वित्तीय संस्था यांच्याकडून भांडवल उभारणी केली जाते.
३.	व्यवस्थापन	सरकारने नामनिर्देशित केलेल्या संचालक मंडळाकडून वैधानिक महामंडळाचे व्यवस्थापन केले जाते.	सरकारने नियुक्त केलेल्या संचालक मंडळाकडून आणि भागधारकांकडून सरकारी कंपनीचे व्यवस्थापन केले जाते.
४.	नियंत्रण	संसदेत किंवा विधी मंडळाने संमत केलेल्या कायद्याद्वारे वैधानिक महामंडळावर नियंत्रण ठेवले जाते.	सरकार, भागधारक आणि कंपनी कायद्यात केलेल्या तरतुदीनुसार सरकारी कंपनीचे नियंत्रण केले जाते.
५.	स्थापना	वैधानिक महामंडळाची स्थापना संसदेत किंवा विधी मंडळात स्वतंत्र कायदा संमत करून केली जाते.	कंपनी कायदा २०१३ तील तरतुदीनुसार सरकारी कंपनीची स्थापना केली जाते.
६.	कर्ज घेण्याची क्षमता	वैधानिक महामंडळे जनतेला बंधपत्राची विक्री करून कर्जाऊ भांडवल उभारतात	भागांचे वाटप करून आणि कर्जे घेऊन सरकारी कंपनी कर्जाऊ भांडवल उभारते.

४) विभागीय आस्थापना आणि सरकारी कंपनी

अ.क्र.	फरकाचे मुद्दे	विभागीय आस्थापना	सरकारी कंपनी
१.	अर्थ	ज्या आस्थापनाची मालकी, व्यवस्थापन, नियंत्रण आणि वित्त पुरवठा सरकारद्वारे केला जातो त्यास विभागीय आस्थापना असे म्हणतात.	ज्या कंपनीच्या वसूल भाग भांडवलापैकी कमीत कमी ५१% भांडवल केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकार किंवा दोघांनी मिळून गुंतविलेले आहे अशा कंपनीस सरकारी कंपनी असे म्हणतात.
२.	भांडवल	विभागीय आस्थापनांसाठी सरकार वार्षिक अंदाज पत्रकात तरतूद करून भांडवल उभारणी केली जाते.	केंद्र सरकार, राज्य सरकार, सर्वसामान्य जनता आणि वित्तीय संस्था यांच्याकडून भांडवल उभारणी केली जाते.
३.	व्यवस्थापन	संबंधीत खात्याच्या मंत्र्यांकडून, शासकीय अधिकाऱ्यांकडून विभागीय आस्थापनांचे व्यवस्थापन केले जाते.	सरकारने नियुक्त केलेल्या संचालक मंडळाकडून आणि भागधारकांकडून व्यवस्थापन केले जाते.
४.	नियंत्रण	संबंधीत खात्याचे मंत्री विभागीय आस्थापनावर नियंत्रण ठेवतात.	सरकार, भागधारक आणि कंपनी कायद्यात केलेल्या तरतुदीनुसार सरकारी कंपनीचे नियंत्रण केले जाते.
५.	स्वायत्तता	विभागीय आस्थापनांना निर्णय क्षमतेत स्वायत्तता नसते.	सरकारी कंपनीला निर्णय क्षमतेत स्वायत्तता असते.
६.	कायदेशीर अस्तित्व	विभागीय आस्थापनांना सरकारपासून वेगळे कायदेशीर अस्तित्व नसते.	सरकारी कंपनीला सरकार पासून स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व असते.
७.	स्थापना	संबंधित मंत्रालयामार्फत विभागीय आस्थापनाची स्थापना करतात.	कंपनी कायदा २०१३ तील तरतुदीनुसार सरकारी कंपनीची स्थापना केली जाते.
८.	कर्ज घेण्याची क्षमता	विभागीय आस्थापना जनते कडून कर्ज उभारू शकत नाही.	नाणे बाजार व भांडवल बाजारातून कर्ज घेऊन सरकारी कंपनी कर्जाक भांडवल उभारणी करते.
९.	कर्मचारी	विभागीय आस्थापनात काम करणारे कर्मचारी शासकीय कर्मचारी असतात. नागरी सेवा नियमानुसार त्यांचे कामकाज चालते.	सरकारी कंपनीमध्ये कर्मचारी स्वतंत्रपणे नियुक्त केले जातात आणि करारानुसार, सेवाशर्तीनुसार काम चालते.

● **सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था :**

ज्या संस्थांची मालकी वित्त पुरवठा, व्यवस्थापन आणि नियंत्रण हे सरकारचे किंवा सरकारी समूहाचे असते. त्या संस्थांना सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था असे म्हणतात.

● **विभागीय आस्थापना:**

ज्या आस्थापनाची मालकी, व्यवस्थापन, नियंत्रण आणि वित्तपुरवठा सरकारद्वारे केला जातो त्यास विभागीय आस्थापना असे म्हणतात.

● **वैशिष्ट्ये :**

- १) सरकारद्वारे व्यवस्थापित
- २) अधिकार प्रदान
- ३) शासनाकडून वित्तपुरवठा
- ४) सरकारी संचालन
- ५) स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्व नाही
- ६) शासकीय कर्मचारी

● **गुण :**

- १) प्रत्यक्ष नियंत्रण
- २) सरकारकडे थेट महसूल
- ३) खर्च कमी
- ४) निधीचा योग्य वापर
- ५) पात्रताधारक कर्मचारी
- ६) गुप्तता राखली जाते.

● **दोष :**

- १) कार्यवाहीमध्ये विलंब
- २) लालफितशाही आणि नोकरशाही
- ३) कमी पुढाकार
- ४) लवचीकतेचा अभाव
- ५) निर्णय घेण्यास विलंब
- ६) व्यावसायिकतेचा अभाव

● **वैधानिक महामंडळ :**

वैधानिक महामंडळ ही स्वायत्त संस्था आहे जी संसदेत किंवा राज्य विधिमंडळात स्वतंत्र कायदा करून हक्क, कार्ये आणि कर्तव्ये स्पष्ट करून स्थापन झालेली असते.

● **वैशिष्ट्ये :**

- १) सामुदायिक संघटना
- २) विधीमंडळास उत्तरदायी
- ३) स्वतःची कर्मचारी प्रणाली
- ४) आर्थिक स्वायत्तता
- ५) राजकीय हस्तक्षेप नाही

● **गुण :**

- १) पुढाकार आणि लवचीकता
- २) प्रशासकीय स्वायत्तता
- ३) त्वरित निर्णय
- ४) कार्यक्षम कर्मचारी
- ५) व्यावसायिक व्यवस्थापन
- ६) सोपी भांडवल उभारणी

● **दोष :**

- १) कागदोपत्री स्वायत्तता
- २) पुढाकाराचा अभाव
- ३) गुंतागुंतीची संरचना
- ४) लाभावरून संघर्ष
- ५) अयोग्य व्यवहार

● **सरकारी कंपनी :**

अशी कंपनी जिची नोंदणी कंपनी कायदा २०१३ नुसार होते. जिच्याकडे कमीत कमी ५१% वसूल भाग भांडवल हे केंद्र सरकार किंवा कोणतेही राज्य सरकार किंवा अंशतः केंद्र सरकारचे आणि अंशतः एक किंवा अधिक राज्य सरकारचे असते अशी कंपनी सरकारी कंपनी म्हणून ओळखली जाते.

● **वैशिष्ट्ये :**

- १) कंपनी कायद्यानुसार नोंदणी
- २) स्वतंत्र कायदेशीर अस्तित्त्व
- ३) जास्तीत जास्त सरकारचे संचालक
- ४) स्वतःचे कर्मचारी
- ५) प्रक्रियात्मक नियंत्रणापासून मुक्त

● **गुण :**

- १) सुलभ स्थापना
- २) अंतर्गत स्वायत्तता
- ३) बदलातील सुलभता

- ४) शिस्त
- ५) व्यावसायिक व्यवस्थापन
- ६) सार्वजनिक उत्तरदायित्व

● **दोष :**

- १) स्वायत्तता केवल नावापुरती
- २) प्रदर्शनाची भीती
- ३) तज्ज्ञ प्रतिनिधींचा अभाव
- ४) व्यावसायिक दृष्टिकोनाचा अभाव

● **बहुराष्ट्रीय कंपनी :**

एकाच वेळी, एकापेक्षा जास्त देशात कार्ये करणारी कंपनी ही बहुराष्ट्रीय कंपनी असते. दुसऱ्या शब्दात ही एकापेक्षा जास्त देशात व्यावसायिक कार्ये करणारी कंपनी असते.

● **वैशिष्ट्ये :**

- १) प्रचंड मालमत्ता आणि उलाढाल
- २) आंतरराष्ट्रीय कार्ये
- ३) केंद्रीय नियंत्रण
- ४) आर्थिक शक्ती
- ५) प्रगत आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञान
- ६) व्यवसायिक व्यवस्थापन

● **गुण :**

- १) रोजगार निर्मिती
- २) विदेशी भांडवल प्रवाह
- ३) संसाधनांचा योग्य वापर
- ४) तांत्रिक विकास
- ५) व्यवस्थापकीय विकास
- ६) स्थानिक मक्तेदारी समाप्त
- ७) जीवनशैलीत सुधारणा
- ८) आंतरराष्ट्रीय बंधुता आणि संस्कृतीचा प्रसार

● **दोष :**

- १) देशांतर्गत उद्योगांसाठी धोका
- २) नफा प्रत्यावर्तन
- ३) हस्तक्षेप
- ४) यजमान देशाच्या राष्ट्रीय हितसंबंधाची जपणूक नाही
- ५) बलाढ्य शक्तीचा गैरवापर
- ६) नैसर्गिक संसाधनांचा गैरवापर
- ७) संस्कृतीचा स्वार्थी प्रचार
- ८) सामान्य लोकांचे पद्धतशीरपणे शोषण

- १) भारतीय प्रशासकीय सेवेतील अधिकारी/कर्मचारी (IAS)
- २) संचालक, व्यवस्थापक, व्यवस्थापकीय संचालक, सनदप्राप्त लेखापाल, CMA, कंपनी चिटणीस - शिक्षणानंतर भारतामध्ये बहुराष्ट्रीय कंपनी सुरू करता येईल. सरकारच्या पात्रता परीक्षा उत्तीर्ण होऊन विविध पदांवरील अधिकारी.

संदर्भ सूची

- १) www.owlgen.com
- २) इ.११वी वाणिज्य संघटना आणि व्यवस्थापन आवृत्ती २०१२
- ३) www.Google.com
- ४) Wikipedia.com

स्वाध्याय

प्र.१ ला अ) रिकाम्या जागी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा.

- १) विभागीय आस्थापनांनात तरतूद करून वित्तपुरवठा केला जातो.
अ) वार्षिक अंदाजपत्रक ब) मासिक अंदाजपत्रक क) त्रैमासिक अंदाजपत्रक
- २)हे संसदेचे किंवा राज्य विधी मंडळाच्या विशेष कायद्याने स्थापन झालेली स्वायत्त संस्था आहे.
अ) वैधानिक महामंडळ ब) सरकारी कंपनी क) बहुराष्ट्रीय कंपनी
- ३) वैधानिक महामंडळकिंवा राज्य विधी मंडळाला उत्तरदायी असते.
अ) संसद ब) जनता क) कर्मचारी
- ४) सरकारी कंपनीमध्ये कमीत कमी वसूल भांडवल हे सरकारने धारण केलेले असते.
अ) ५१% ब) ४१% क) ३१%
- ५) सरकारी कंपनीचे भागच्या नावाने खरेदी केले जातात.
अ) भारताचे राष्ट्रपती ब) मुख्यमंत्री क) रक्षामंत्री
- ६) सरकारी कंपनीचे लेखापरीक्षकच्या सल्ल्यानुसार नियुक्त केले जातात.
अ) भारत सरकारचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक ब) अंकेक्षक क) सनदप्राप्त लेखापाल
- ७) सरकारी कंपनीला सरकारपासून स्वतंत्र अस्तित्व आहे.
अ) नैसर्गिक ब) कायदेशीर क) मानवी
- ८)कंपनीला सार्वजनिक उत्तरदायित्व असते.
अ) बहुराष्ट्रीय कंपनी ब) खाजगी क) सरकारी

९) बहुराष्ट्रीय कंपनीशक्ती आहेत.

अ) आर्थिक

ब) राजकीय

क) सामाजिक

ब) योग्य जोड्या जुळवा.

गट 'अ'	गट 'ब'
अ) BHEL	१) विशेष विधीमंडळ कायद्याने निर्मिती
ब) वैधानिक महामंडळ	२) सरकारचे ४९% वसूल भांडवल
क) विभागीय आस्थापना	३) सेवा हेतू
ड) खाजगी क्षेत्र	४) रेल्वे
इ) सार्वजनिक क्षेत्र	५) नफा हेतू
	६) सरकारचे ५१% वसूल भांडवल

क) योग्य शब्द, शब्दसमूह संज्ञा लिहा.

- १) व्यक्तीची किंवा व्यक्तीसमूहाची मालकी असलेला संघटना प्रकार
- २) सरकारची मालकी असलेला व्यवसाय संघटना प्रकार
- ३) असे क्षेत्र ज्यांचा हेतू, नफा महत्तमीकरण असतो
- ४) असे क्षेत्र ज्यांचा हेतू, ग्राहकांना विश्वासाह सेवा प्रदान करणे हा असतो.
- ५) अशी संस्था ज्यांची मालकी, व्यवस्थापन आणि नियंत्रण हे सरकारचे किंवा दोन सरकारांचे मिळून असते.
- ६) अशी संस्था ज्यांची मालकी, व्यवस्थापन आणि नियंत्रण आणि वित्तपुरवठा हा सरकारकडून केला जातो
- ७) व्यवसाय संघटनेचा सर्वात जुना प्रकार
- ८) अशी संघटना जी आपली सर्व कार्ये सरकारचा एक अविभाज्य भाग म्हणून करते.
- ९) अशी संघटना जिचा वित्तपुरवठा वार्षिक अंदाजपत्रकात तरतूद करून विधीमंडळाद्वारे केला जातो.
- १०) अशी संघटना जिच्यावर प्रत्यक्ष आणि संपूर्ण नियंत्रण हे सरकारचे असते.
- ११) अशी स्वायत्त संस्था जिची स्थापना संसदेचे किंवा राज्य विधिमंडळाच्या विशेष कायद्याने झालेली असते. किंवा ज्यांच्याकडे स्वतःचे अधिकार, कर्तव्ये आणि कार्ये असतात.
- १२) अशी संस्था जी संसदेला किंवा राज्य विधिमंडळाला उत्तरदायी असते.
- १३) अशी संस्था जी अंदाजपत्रक, लेखाकर्म आणि नियंत्रणास अधीन नाही.

ड) चूक की बरोबर ते लिहा.

- १) खाजगी क्षेत्रातील संघटना या व्यक्ती किंवा व्यक्तीसमूहाच्या मालकीची असतात.
- २) सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांची मालकी सरकारची असते.
- ३) ग्राहकांना विश्वासाह सेवा प्रदान करणे हे खाजगी क्षेत्राचे उद्दिष्ट असते.
- ४) सार्वजनिक क्षेत्र हे औद्योगिक धोरण १९५६ चा भाग आहे.
- ५) सार्वजनिक क्षेत्रातील विभागीय आस्थापना हा व्यवसाय संस्थेचा सर्वात जुना प्रकार आहे.
- ६) विभागीय आस्थापनांची सर्व कार्ये सरकारपासून स्वतंत्र असतात.

- ७) मंत्रालयाचे मंत्री हे विभागीय आस्थापनाचे प्रमुख असतात.
- ८) लालफितशाही आणि नोकरशाही या समस्या नेहमीच विभागीय आस्थापनामध्ये दिसून येतात.
- ९) विभागीय आस्थापनामध्ये पुढाकाराला आणि कौशल्याला खूप वाव असतो.
- १०) विभागीय आस्थापनामध्ये लवचीकता असते.

इ) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

- १) भारतीय टपाल, भारतीय रेल्वे, बँक ऑफ इंडिया, एअरइंडिया
- २) आर्युविमा महामंडळ, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया, भारत हेवी इलेक्ट्रीकल्स लिमिटेड, ओ.एन्.जी.सी.
- ३) पेप्सी, कोका कोला, डाबर, प्रॉक्टर अँड गॅम्बल
- ४) टाटा मोटर्स, हिंदुस्थान ऑरोनेटिक्स लिमिटेड, स्टिल अँथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड, गॅस अँथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड

फ) खालील विधाने पूर्ण करा.

- १) सरकारी कंपनीला सरकारपासून स्वतंत्र अस्तित्व आहे.
- २) ची मालकी, व्यवस्थापन, नियंत्रण आणि वित्त पुरवठा सरकारकडून केला जातो.
- ३) सर्व सरकारी कंपन्या कायदा, २०१३ नुसार नोंदविल्या जातात.
- ४) बहुराष्ट्रीय कंपन्या शक्ती आहेत.

ग) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) सरकारी कंपनी म्हणजे काय?
- २) विभागीय आस्थापना म्हणजे काय?
- ३) वैधानिक महामंडळ म्हणजे काय?
- ४) बहुराष्ट्रीय कंपन्या म्हणजे काय?
- ५) खाजगी क्षेत्र म्हणजे काय?
- ६) सार्वजनिक क्षेत्र म्हणजे काय?

ह) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

- १) वैधानिक महामंडळ हे स्वतंत्र कायद्याने निर्माण केलेली नैसर्गिक व्यक्ती आहे.
- २) वैधानिक महामंडळ हे संसदेला किंवा विधीमंडळाला उत्तरदायी नसतात.
- ३) बहुराष्ट्रीय कंपनीचे अस्तित्व एकाच देशात असते.
- ४) विभागीय आस्थापना त्यांची सर्व कार्ये सरकारपासून स्वतंत्रपणे करतात.
- ५) खाजगी क्षेत्राचा हेतू हा ग्राहकांना विश्वसनीय सेवा पुरविणे हा असतो.

प्र.२ रा संज्ञा / संकल्पना स्पष्ट करा.

- १) खाजगी क्षेत्रातील संघटना
- २) सार्वजनिक क्षेत्रातील संघटना
- ३) विभागीय आस्थापना
- ४) वैधानिक महामंडळे
- ५) सरकारी कंपनी

६) बहुराष्ट्रीय कंपनी

प्र.३ रा खालील घटना / परिस्थितीचा अभ्यास करून आपले मत लिहा.

१) क्ष कंपनीमधील भांडवल योगदान पुढीलप्रमाणे :

मध्यप्रदेश सरकारचे ३५%, महाराष्ट्र सरकारचे ३५% आणि भारत सरकारचे ३०% आहे.

- i) या कंपनीचा प्रकार कोणता ?
- ii) या कंपनीचे कोणतेही एक वैशिष्ट्य सांगा.
- iii) या प्रकारच्या कंपनीची उदाहरणे सांगा.

२) एक कंपनी जिचे नोंदणीकृत कार्यालय सिंगापूर येथे आहे आणि तिच्या शाखा वाराणसी (भारत) आणि हंबनटोटा (श्रीलंका) येथे आहेत. ही कंपनी यजमान देशाला संबंधित शाखांच्या कार्यालयामार्फत Cellular (मोबाईल) सेवा पुरविते.

- i) या संघटनेचा प्रकार कोणता ?
- ii) कोणत्या देशात कंपनीची उत्पत्ती आहे ?
- iii) कंपनीचे शाखा कार्यालय असलेल्या कोणत्याही एका देशाचे नाव सांगा.

३) केंद्र सरकार संसदेत विशेष कायदा संमत करून व्यवसाय संघटनेची स्थापना करते. जिला प्रशासनात स्वायत्तता असते आणि हि संघटना संसदेला उत्तरदायी असते.

- i) व्यवसायाचा कोणता संघटना प्रकार आहे ?
- ii) या संघटनेचे एक वैशिष्ट्य सांगा.
- iii) या संघटना प्रकाराचे एक उदाहरण द्या.

प्र.४ था फरक स्पष्ट करा.

- १) खाजगी क्षेत्रातील संघटना आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील संघटना
- २) विभागीय आस्थापना आणि वैधानिक महामंडळ
- ३) सरकारी कंपनी आणि बहुराष्ट्रीय कंपनी
- ४) विभागीय आस्थापना आणि बहुराष्ट्रीय कंपनी
- ५) सरकारी कंपनी आणि वैधानिक महामंडळ
- ६) विभागीय आस्थापना आणि सरकारी कंपनी
- ७) वैधानिक महामंडळ आणि बहुराष्ट्रीय कंपनी

प्र.५ वा खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) विभागीय आस्थापनाची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- २) वैधानिक महामंडळाची कोणतीही चार वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ३) बहुराष्ट्रीय कंपनीचे कोणतेही दोन दोष स्पष्ट करा.
- ४) सरकारी कंपनीचे कोणतेही चार गुण स्पष्ट करा.

प्र.६ वा खालील विधाने सकारण स्पष्ट करा.

- १) विभागीय आस्थापना सार्वजनिक सेवा पुरवितात.

- २) विभागीय आस्थापनावर सरकारचे प्रत्यक्ष नियंत्रण असते.
- ३) वैधानिक महामंडळात राजकीय हस्तक्षेप नसतो.
- ४) वैधानिक महामंडळात व्यावसायिक व्यवस्थापन असते.
- ५) बहुराष्ट्रीय कंपनी स्थानिक मक्तेदारी संपविण्यास मदत करतात.
- ६) बहुराष्ट्रीय कंपनीला जागतिक अस्तित्व असते.
- ७) बहुराष्ट्रीय कंपनीकडे आर्थिक बलाढ्य शक्ती असते.

प्र.७ वा खालील प्रश्न सोडवा.

- १) विभागीय आस्थापनांचे गुण सांगा.
- २) विभागीय आस्थापनांचे दोष सांगा.
- ३) वैधानिक महामंडळाचे गुण स्पष्ट करा.
- ४) वैधानिक महामंडळाचे दोष सांगा.
- ५) सरकारी कंपनीची वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.
- ६) सरकारी कंपनीचे दोष स्पष्ट करा.
- ७) बहुराष्ट्रीय कंपनीची वैशिष्ट्ये सांगा.
- ८) बहुराष्ट्रीय कंपनीचे फायदे सांगा.

प्र.८ वा खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

- १) विभागीय आस्थापना सविस्तर स्पष्ट करून वैशिष्ट्ये विशद करा.
- २) विभागीय आस्थापनांचे गुण आणि दोष सविस्तर स्पष्ट करा.
- ३) वैधानिक महामंडळ सविस्तर स्पष्ट करून वैशिष्ट्ये विशद करा.
- ४) वैधानिक महामंडळाचे गुण आणि दोष सविस्तर स्पष्ट करा.
- ५) सरकारी कंपनी सविस्तर स्पष्ट करून वैशिष्ट्ये विशद करा.
- ६) सरकारी कंपनीचे गुण आणि दोष सविस्तर स्पष्ट करा.
- ७) बहुराष्ट्रीय कंपनी सविस्तर स्पष्ट करून वैशिष्ट्ये विशद करा.
- ८) बहुराष्ट्रीय कंपनीचे गुण आणि दोष सविस्तर स्पष्ट करा.

